

Дискусія

Петас Феденко

ТРІУМФ І КАТАСТРОФА

(Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького)

«Мир душі твоїй, Богдане! Не так воно сталось», — цими сумними словами згадав Тарас Шевченко гетьмана Війська Запорізького, що, заваливши Польщу, зміцнив Московську державу.

Даремна річ — описувати перемоги війська під булавою Хмельницького, почавши баталією над Жовтою Водою на весні 1648 року. В війнах політичні результати дають не перші й дальші лобіди, а перемога о с т а н н я , як, приміром, бій під Полтавою 1709 року, або Ватерлоо 1815 р. У нашій «здичавілій Клію» (беру слова Панька Куліша), що втратила будь-яку пропорцію, деякі нерозсудні патріоти прославляють як велике досягнення бій козаків гетьмана Виговського під Кототопом 1659 року з московським військом і описують, як полковник Іван Богун укрит поле ворожим трупом... Але ці патріоти забувають, що незабаром прийшла катастрофа політичних плянів Виговського, і сам гетьман мусів покинути владу. Під цим кутом — реалістичного погляду — спробую нарисувати розвиток подій в Україні від 1648 року.

Того року скінчилася в Європі 30-літня війна. Матеріяли з Ватиканських архівів, видані в Римі старанням Отців Василіян після другої світової війни, і теж свідоцтва інших сучасників Хмельниччини показують Україну того часу в буйному розвитку її господарських і демографічних сил. Багата країна над Дніпром була свіжо колонізована і там поспільство жило «обфито», як свідчить літописець, названий «Самовидцем». Біологічна енергія людности була така велика, що озброєні ватаги, звані козаками, товклися в країнах Центральної Європи в час 30-літньої війни, заступивши цими походами наїзди на Крим і Туреччину, бо походи «за море» забороняв уряд Речі Посполитої. Пригадаймо, що й на Білій Горі коло Праги билися козаки під командою отамана Русиновського 1620 року на боці Католицької Ліги проти протестантів.

Козацькі ватаги порядкували в країнах, охоплених 30-літньою війною, не гірше татарської орди, і це їх гостювання залишилося довго в пам'яті населення. Коли в час Російсько-Турецької Війни 1877—1878 р. провідник німецьких соціал-демократів Вільгельм Лібкнехт пе-

рестерігав перед Російською експансією в книжці «Чи має Європа показатись?», („Muß Europa kosakisch werden?“), — то, мабуть, винуло в його пам'яті не короткотривале перебування Донських козаків в Європі за Наполеонських Війн (великої шкоди донці не наробили), а згадка про українських козаків, що в 17 віці грасували на просторах від Балтики аж до Чорного моря. Запорозькі «чайки» плавали тоді й на хвилях Балтійського моря... Походи на море мали в мові козаків наших специфічну назву: «Добувати жупанів»... Очевидно, і учасники сухопутних походів не цуралися «добування жупанів».

Читаючи історичні джерела з доби перед «козацькою війною» („Bellum Cosacicum“) 1648 року, доводиться констатувати страшенну втрату людського життя в цих походах в чужі країни, без будь-якої користі для України. Тимто, коли кривда, якої завдала Хмельницькому магнатська адміністрація, штовхнула Чигиринського сотника реєстрових козаків на шлях повстання, то він міг знайти на початку тільки кілька сот «десперадос» на Запоріжжі, що готові були рушити збройно на «Волость» проти магнатського режиму.

6 000 реєстрових козаків були зовсім не такі 1648 року, як було козацьке військо, що 1635 року зруйнувало польську твердиню Койдак над Дніпром і три роки ставило чоло кварцяному війську та війську магнатів польської великодержави. «Ординація» 1638 року, продиктована реєстровим козакам, не тільки поставила на чолі козацьких полків командирів польських, але до кожного полку включила вояків-поляків, щоб загальмувати всякий рух протесту між реєстровцями. Ідучи на бунт проти магнатського режиму на Україні, Хмельницький не мав надії на перемогу власними українськими силами, хоч знав велике невдоволення режимом в народній масі. Але в той час Хмельницький думав про інтереси козацького стану, в якому пробув більше половини свого життя, не будши ніколи в повстанні проти Речі Посполитої, як сам заявляв у листах до польського короля Володислава IV в 1648 році. В тій ситуації безнадійности, Хмельницький, «гнаний і голодний» в Рідному Краю, вирішив шукати допомоги у «царя Кримського». Плян союзу з Ордою не був новиною в Війську Запорізькому: знаменитий громитель Кримської Орди гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний був недалеко від союзу з татарами проти Речі Посполитої. Про це в праці Івана Каманіна: «Очерк гетманства П. Сагайдачного», Чтенія исторического Общества им. Нестора Лѣтописца, Київ, 1901 р. Безперечно: без союзу з Ордою, повстання Хмельницького не мало шансів на успіх, бо на початку бунту сили «реbellізантив» супроти сил польських були замалі.

Союз з Ордою був дуже небезпечний рухові Хмельницького з двох причин: татарське військо було відвічним ворогом українського народу, бо з України татари брали «ясир», яким торгували як худобою на східних ринках; з другого боку, союз козаків з Ордою міг викликати ворожу реакцію в Москві: аджеж московський уряд мав «віч-

ний мир» з Польщею і був зобов'язаний помагати полякам проти кримської агресії. На цю поміч з Москви надіявся православний магнат Адам Кисіль, повідомляючи московських воевод, що «холоп» Хмельницький став союзником Криму. («Акты Южной и Западной России», т. III). На щастя для бунту Хмельницького, Москва залишилася пасивною в той час, мабуть в надії, що заколот у Польщі ослабить Річ Посполиту.

Воєнне щастя послужило Хмельницькому в 1648 році: на Жовтій Воді і під Корсуном; паніку в польському війську коло Пиляви над річкою Іквою в вересні 1648 р. викликала чутка про прихід Орди на поміч козакам Хмельницького. Ці події та облога Замостя й Львова викликали у Хмельницького великі надії й пляни, хоч на початку руху на Волость весною та в літі 1648 р. вимоги гетьмана до польського уряду були дуже скромні: збільшення числа реєстрових козаків до 12 тисяч, самоуправа реєстрового війська, покарання винних за кривди, учинені козакам, і подібне. Не було й думки у Хмельницького в той час про «сепаратизм». Його ідея була — реформа устрою Речі Посполитої в дусі зміцнення влади короля і обмеження самоволі магнатів-«королевят».

Однак події пішли іншим шляхом і Хмельницький та його штаб, що складався із «старинних козаків», ледве поспішав за бажаннями й вимогами народних мас, які пристали до «війни Хмельницького». Також противна сторона бачила нерішучість, поміркованість Хмельницького після великих воєнних успіхів: згадували сучасники, виховані в латинських школах, слова римлян про Ганнібала, що він умів перемагати, та не вмів використати своїх перемог („*Vincere scis, Hannibal, victoria uti nescis*“).

Уважний спостережник бунту Хмельницького, сенатор Адам Кисіль, уже в першому році повстання передбачав, що цей рух дійде до створення окремої держави: „*Nunc novus ab eo formatur Ducatus*“. («Пам'ятники Київської Комиссії для розбору древних актів», том 2, 1898). Сепаратистичні настрої в «черні», що пристала до козацького руху, помітили польські сучасники «хлопської війни» (*Bellum Servile*). Політична думка Хмельницького і його найближчих співробітників до ідеї державности і об'єднання в ній усіх українських земель в той час ще не доросла. Зовсім ясно зрозумів гетьман ситуацію, яка настала після перемог над польськими збройними силами, аж після свого повороту на Наддніпрянщину в кінці 1648 року.

Про це — пізніше, а тепер дещо про соціальні сили, що діяли в той час в Україні. Найчисленнішу групу творили селяни-хлібороби, так звана «чернь». Приставши до повстання під командою своїх місцевих отаманів, озброєне селянство примусило Хмельницького, з його бувшими реєстровцями на польській службі, почати дальший похід на Захід. Не можемо легковажити боевої здатності селянських імпровізованих ватаг: аджеж людність Наддніпрянщини віддавна володіла зброєю, «козакувала»: «Що хлоп, то козак». Цей факт стверджує в

своїх листах Адам Кисіль. У селян-хліборобів Наддніпрянщини й Поділля, країн свіжо заселених, було особливе зав'язання й охота до війни з «ляхами», бо вони хотіли позбутися загрози попасти в «послушенство» до панів-землевласників, на землі яких вони сиділи на правах «слободи»: були вільні від обов'язку виконувати різні повинності шляхти, яка тільки й мала право володіти землею. Саме перед 1648 роком в багатьох «слободах» (селах) минали роки умовленої вільності хліборобів. Щоб не шукати собі іншого пана, який міг гарантувати їм даліші роки «слободи» на його землі, українські хлібороби охоче взяли до зброї, щоб назавжди збутися «підданства» чи загрози панщини. Цей рух поширився майже на всю територію українського розселення: «Бо там козацтво звалось, аж поза Дністром коло Галича, — і замков доставали, межі иними и Пневского замку за Надворною доставали», — писав так званий Самовидець, («Літопис Самовидця», Київ, 1971 р., ст. 57). Автор зазначає, що до участі в повстанні приставали також і міщани: «И присягліе бурмистрове, й райци свої уряди покидали, и бороди голили, и до того войска ишли». Можна сказати, що величезна більшість людності тодішньої України хотіла бути козацьким озброєним народом. Невелика група православної шляхти (були теж деякі католики між ними), що прилучилася до Війська Запорізького, потонула в морі «Козацької Нації» (*Natio Cosacorum*): так називав українців сучасник Хмельниччини чеський емігрант Ян Амос Коменський.

Дослідниця соціальної історії України другої половини 17 століття, О. С. Компан, оптимістично оцінює вагу населення міст України того часу аж до 46%. Коли б це було так, то повстання Хмельницького могло б стати «буржуазною революцією». Однак сама авторка книги — «Міста України в другій половині XVII ст.», (Київ, 1963), визнає, що ті «міста» мало чим відрізнялися своєю господарською структурою від побуту села. Позатим, коли б міщанство в Україні творило значну частину в суспільстві й господарстві України, то його вплив на політичні відносини був би загальмований через різноманітний національний склад міського населення і неоднакове суспільно-юридичне положення кожної національної групи: польська адміністрація ставила українську православну частину міської людності в положення «паріїв». Більші права мали греки, вірмени й жиди. В тих обставинах міщанство не могло виступати одностайно, з своїми домаганнями, як окрема суспільна група.

Натомість шляхта, що прилучилася до Війська Запорізького, хоч і не була численна, однак вибилася на високі місця в адміністрації і виступила з своєю програмою устрою в державі. Ця шляхта привабила своєю програмою до себе також негербованих людей на верхах козацької адміністрації, так званих «значних». Ці люди, мавши досвід і освіту, здобули вплив на політику в державі гетьмана Хмельницького.

Якими ідеями жив Хмельницький після перемог над польським військом 1648 року та після тріумфальної зустрічі, якою його привітав Київ і вся Україна? На щастя маємо запис його промов пером поляка Войцеха Мясковського, члена королівського посольства, що вело переговори з Хмельницьким в Переяславі в лютому 1649 року. Запис Мясковського передає слова Хмельницького почасти українською мовою, як він чув від гетьмана.

У заявах Хмельницького вже не було й сліду від попередньої вірності до Речі Посполитої. Не було в словах Хмельницького обітничі відновити попереднє послушення селян-хліборобів людям шляхетського стану. Гетьман казав послам короля Яна Казимира, що «або йому з усім Військом Запорізьким пропасти, або Землі Лядській, всім сенаторам, дукам, католикам і шляхті загинути».

Дальші погрози з уст гетьмана на адресу Речі Посполитої викликають у мене сумніви, чи годилося такі слова говорити, бо вони були сказані напідпитку: «В тих трьох або чотирьох тижнях виверну вас усіх ляхів догори ногами і потопчу вас так, що будете під моїми ногами, а наостанок вас цареві турецькому віддам у неволю!»

Гордовиті слова. Але в дальшій зустрічі з послами Речі Посполитої вирвалося у Хмельницького признание, що він, хоч мав багато українського війська за собою, найбільше надіявся на татарську орду, особливо ж на мурзу Перекопського Тугай-бей:

«Тугай-бей недалеко від мене, на Саврані, мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі! Готовий все учинити зараз, що я схочу: вічна наша козацька приязнь, що й світ її не розірве!» Це компліменти на адресу татар, що в час походу в Україну не дуже розбирали, хто якої віри, і брали в неволю католиків і православних, хоч був у Хмельницького з татарами договір, щоб орда не зачіпала українців. Але не таке було кримське військо, щоб додержувати договорів. Самовидець згадує, як Орда «на Волині городи значні повиймали: Острог Великий, Заслав, Луцьк, Володимир, Кобрин, аж і Берестя Литовское». «І хто може зраховати так неоціненну шкоду в людях, що орди позабирали?»

При згадці про діла татарських розбійників на Україні в той час, непереконаливо звучать слова Хмельницького до послів Речі Посполитої в Переяславі:

«Виб'ю з лядської неволі нарід усієї Русі... Поможє мені в тім вся чернь — по Люблин, по Краків... Я її не відступлю, бо то права рука наша: щоб ви, знісши хлопів, і на козаків не вдарили».

Бо ту чернь Хмельницький віддавав на поталу Орді, в надії на цю непевну союзницю, та «посилав до плуга», щоб не лякати шляхти радикальною соціальною революцією, за яку «все, що живо», (Самовидець) взялося до зброї в 1648 р.

Непримено вражає нас дискрепанція між нахвалками гетьмана визволити «нарід усієї Русі» та його байдужістю до протипольських повстань в західних областях України, зокрема в Галичині, коли військо

Хмельницького облягало Львів і залишило місто в польських руках. Чи то був страх, щоб союзна орда не знищила в городі князя Льва й усього того, що було дороге й миле кожному русинові?

Ця байдужість Хмельницького до західних земель України погасила в великій мірі революційний запал української людности тих областей. Там почалися криваві репресії польської адміністрації супроти людности, що взялася до зброї, щоб скинути польське феодальне ярмо. В «Жерелах», виданих у Львові перед першою світовою війною, документи дають яскраве свідцтво надій і трагічної недолі учасників визвольного руху в «Руському Восвідстві».

Пізніше Хмельницький зрозумів свою помилку — невикористання масових рухів проти Речі Посполитої та її феодального режиму. Амброжи Грабовський опублікував у Кракові 1843 року „Ojczyznie Spominiki“, де надруковано лист Хмельницького — «Do Lяхув з нами шшияцельство тшимайонцих», („Do Lachów z nami przyjacielstwo trzymajacych“). То був заклик до повстання польської шляхти, що була під утиском режиму Речі Посполитої. Дійсно, на польським Підгаллю вибухло повстання на чолі з Костюю Наперським 1651 року. Але Хмельницький, змарнувавши дорогий час від перших успіхів 1648 року, вже не міг цьому польському рухові допомогти.

1649 рік приніс Хмельницькому гірке розчарування союзом з Ордою, який Самовидець іронічно назвав спілкою «вовка з бараном». З великими надіями йшов гетьман з військом назустріч королеві Янові Казимирові, щоб розправитись з Річчю Посполитою назавжди. Ці надії зміцніли особливо тому, що й хан з Ордою прийшов на поміч козацькому війську під Зборів. Зрада хана перечеркнула пляни Хмельницького: кримський цар не хотів перемоги Хмельницького над поляками, уважав за вигідне для Орди, щоб між Польщею та Україною була рівновага сил, що дозволила б ханові мати під своїм впливом одну й другу сторону й шантажувати їх. Попавши в пастку, наставлену невірним союзником, Хмельницький мусів поклонитися Янові Казимирові і обіцяти бути «вірним підданим королівської милости». На довершення лиха, довелося погодитися з вимогою хана, яку він поставив королеві й гетьманові: щоб Орда, вертаючись в Крим, могла взяти собі нагороду за воєнні труди — людність на Волині й Поділлі. Московська реляція з того часу повідомляє, що Орда взяла з собою населення 70 городів «або й більше». (Акты Южной и Западной России», том III, стор. 347).

Найгірше сталося для політичної репутації Хмельницького в час цього «виводу» української людности в вічну неволю «в землю турецьку, віру бусурменську»: гетьман послав в цю татарську експедицію на землі українській, разом з кримськими мурзами, своїх полковників Нечая та Небабу. Вони були свідками забирання християнської людности татарами, своєю присутністю мов би стверджуючи легальність «виводу».

Участь козаків у цьому погромі татарському згадує Самовидець: мовляв, Хмельницький приділяв до татар козаків: «так мно́гіе городи козаки позволили, и людей татаре в неволю побрали, и козаки маетность побрали, и міста значніе спустіли». (Стор. 59).

Цю байдужість до недолі людности, подарованої Орді, можна пояснити й тим, що провідники козацької держави, званої офіційно «Військом Запорізьким», уважали західні землі України за приналежні до Польщі і границею козацької держави називали річку Случ: «Знай, ляше, по Случ наше». Тільки пізніше усвідомили собі керівники держави «Війська Запорізького» ідею соборности України. 1656 р. поставлено шведському послові в Чигирині, Веллінгові, вимогу, що до України або Роксоланії (Русі) має належати територія аж до Висли: „Jus totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniae . . . bis an die Weichsel“. (Архив Юго-Западной России, част. III, том VI, стор. 205, Київ, 1908 р.)

Хоч транса́кція про нагороду Орді живими українськими людьми була ділом хана кримського й короля польського, однак народна пам'ять вину за це зложила на Хмельницького. Панько Куліш записав пісню про ту подію від «древнього» мешканця Сміли на Київщині Кіндрата Таранухи:

«Ой бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула,
Що велів брати парубки й дівки й молодії молодиці».
(Записки о Южной Руси. Том I, С.-Петербург, 1856 р., стор. 322.)

Зрада хана під Зборовом врятувала короля й Річ Посполиту, однак Хмельницький і надалі тримався союзу з Ордою. Він хвалився, що піде з кримськими татарами війною на Донських козаків, на Московщину і навіть на Туреччину.

Уже в перших роках повстання мав надію Хмельницький на поміч з Москви, від одновірного царя православного. То були марні надії. В Москві використовували невдачі Війська Запорізького в війні з Польщею, що приводило українську людність тікати із свого краю на схід і північ, за московський «рубеж»: цим емігрантам московський уряд давав «козацьку службу» на своїх «українах» для оборони від татарських наїздів.

Союз Хмельницького з Ордою ставив державу Війська Запорізького все більше в залежність від Криму. Татарам була дуже вигідна колотнеча між Польщею та Україною, бо участь Орди в цій завірюсі постачала Криму новий ясир. Хан намовляв гетьмана учинити наїзд на Московщину в 1650 році, і Хмельницький сам ширив чутки про цей похід, мовляв, на те, щоб відплатити цареві за байдужість до «православної віри», за котру виступила Україна війною проти Польщі. Однак Хмельницький відмовився йти з Ордою на Москву, він вибрав іншу жертву для неситого хана: то була Волоська земля на чолі з господарем Василем Лупулом, турецьким васалом. Цей похід козаків з Ордою на Волощину був несподіванкою й для Війська Запорізького, і тогочасна Дума це відзначила в самому вступі:

«Як із низу із Дністра тихий вітер повіває,
 Бог святий знає, Бог святий і відає,
 Що Хмельницький думає-гадає.
 Тоді-ж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
 Ні джури козацькії, ні мужі громадськії,
 Що наш пан гетьман Хмельницький,
 Батьо Зінов Богдан Чигиринський,
 У городі Чигрині задумав, вже й загадав»...

Дума оповідає про жалі господаря Лупула на руїну, що впала на його країну:

«Гетьман Хмельницький Русин всю мою землю Волоську обрушив,
 все моє поле коп'єм ізорав, усім моїм волохам, як галкам,
 з пліч головки познімав.
 Де були в полі стежки, дорожки,
 волоськими головками повимощував,
 де були в полі глибокії долини,
 волоською кров'ю повиповнював».
 (Историческія Пѣсни малорусскаго народа с объясненіями
 Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Том 2, Київ 1875, стор. 99—102).

Коментатори цієї думи поясняли похід Хмельницького з Ордою на Волощину бажанням гетьмана примусити господаря віддати свою дочку за молодого Тимоша Хмельницького. Матримоніальний проєкт вининув в час цього походу, але не був його причиною. Задля козацької «слави», Дума не згадує про участь Орди в поході на Волощину, тільки хвалиться здобиччю, яку мав гетьман від людности пограбованої, сплюндрованої християнської країни. Слова, вложені в уста Хмельницькому:

«Буду я з тебе великії скарби мати,
 свою голоту наповняти,
 по битому таляру на місяць жаловання давати»...

Добре поінформований сучасник цієї події, Самовидець, осуджує козацько-татарську агресію на Волощину і називає причини походу 1650 року. На перше місце він ставить неохоту козацького війська «порожнювати», але при тім додає другу причину: «А звлаща з таким поганином и ворогом віри християнскої збратавшися»... «Хан кримскій з гетманом Хмелницким несподівано зо всіми потугами козацкими и татарскими, напавши на Волоскую землю, внівец усю обернули, завоевали по саміє гори, людей побрали в полон і набитки их»... (Стор. 59). Багата здобич і кривава «слава» закривала перед очима многих сучасників невтішний факт: фатальний союз гетьмана з Ордою, що була п'явкою, яка жила кров'ю нашого народу. Недарма автор книги, відомої під заголовком Михайло Литвин — Michalo Lithuanus, „De moribus Tartarorum, Lithuanorum et Moschorum“, Базель, 1615 р., писав про кримський город Кафу, невільничий ринок, що то було «не місто, а жеретія нашої крові», (Non urbs, sed vorago sanguinis nostri).

Нема потреби довго описувати перипетії спілки «вовка з бараном» у нашій історії 17-го віку. Пробивав Хмельницький збутися такого зрадливого союзника як Кримська Орда через підданство турецькому султанові в 1651 році, щоб падишах міг загнuzдати свавільного свого васала — кримського хана. Гетьман одержав тоді від султана «кафтан» та інші інсигнії васальної залежності. Однак хан знову зрадив Хмельницького під Берестечком в серпні 1651 року, і та поразка Війська Запорізького мала згубні наслідки для української державності: не мігши терпіти повороту польської адміністрації на Наддніпрянщину, людність українська кинулась масово за московський «рубєж», де оселялася на «слободах».

Поразка польського війська козацькими й татарськими силами над Батогом 1652 року вже не змінила ходу історії: Хмельницький почав шукати іншого «царя», як союзника й протектора в боротьбі проти Польщі. Союз з Ордою був розірваний, хан помирився з Польщею і став явним ворогом Війська Запорізького.

Можемо ствердити: Орда своїм грабіжництвом і зрадливістю, а Польща непримиренністю супроти української державності навіть на обмеженій козацькій території просто пхали Хмельницького шукати протекції московського царя. Цю ситуацію московський уряд уміло використав і в своїй пропаганді висунув претенсію на панування над усією територією України, як споконвічної «вотчини» (батьківщини) володарів Москви.

Переяславська присяга цареві в січні 1654 року і відмова московського посольства присягати іменем царя на додержання Москвою вірності обітниці московського самодержця — шанувати вільності Війська Запорізького і їх «приумножити» — ці факти показують, що Україна попала формально в залежність від Москви. Після присяги в Переяславі послі з Московщини привели до присяги всю людність України, яка знаходилась під козацьким рейментом.

Були й пізніші спроби українських провідників спертися на поміч Орди проти Московщини й Польщі: гетьмани Іван Виговський, Петро Дорошенко, Петро Іваненко («Петрик»), «гетьман» з татарської руки, та Пилип Орлик (1711 р.). Але всі ці спроби не мали успіху: Орда використовувала Україну як постійне джерело «ясиру» і руйнувала українське господарство та полонила людність ще й у другій половині 18 століття. Останній наїзд Орди на Лівобережну Україну стався 1769, а на Правобережжя — р. 1773.

Виникає питання у дослідника трагічної історії народу, що йому судилося оселитися «при битій дорозі»: як могла Україна видержати такі біологічні втрати протягом століть і не загинути? Літописець згадує легендарних аварів (обрів), що пропали без сліду: «Погибоша акы обры»... Деяку відповідь на цю загадку знаходимо у літописі Самійла Величка. Він цитує слова з листа кошового отамана Січового Війська Івана Гусака до гетьмана Івана Самійловича, під датою 4 квітня

1684 року: «Силна есть и мощна Чернь Днѣпровая своими помочными потугами и плодна есть матка Козацкая». (Том II, стор. 543).

Не сама плідючість «козацької матері», але також її жертвенна любов до своїх дітей, її праця невсипуща коло господарства, коли козак був у походах і часто залишав жінку й дітей сиротами, — ці якості української жінки врятували біологічну й моральну субстанцію народу, в його многостолітніх мандрівках. Без цього було б зовсім неможливе заселення нашим народом раз-у-раз спустошених областей України. Київський літописець згадує, що в 9—10 віках наша людність доходила «оле до моря», однак під натиском номадських орд мусіла кількакратно відступати на північ і на Захід. Довелося пережити «згін» людности з Правобережжя на «Тогобочну Україну» за гетьмана Самійловича і договори між Москвою, Туреччиною й Польщею 1681 і 1686, що вирішили зробити Правобічну Україну диким, незаселеним полем. Надміру не вигідне геополітичне положення України не давало зміцніти, вкорінитися прямуванню свідомішої частини суспільства до державної незалежності. Але свідомість політична не була чужа й широкій масі людности України, що хотіла збутися польського панування. Поляк, сучасник повстання Хмельницького, суддя Подільський, на ім'я Мясковський, записав слова «запеклого хлопа», що був у полку Кривоноса і попав у полон до поляків: «Держава перейшла від вас, ляхів, до нас, козаків». (K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszym*, 1646—1648. Львів, том II, 1848.).

Ці настрої мас народних після перших перемог Хмельницького над польським військом були змарновані кунктаторством гетьмана: він надіявся дійти до згоди з Річчю Посполитою, забезпечивши інтереси козацького стану. Тільки після повороту від Замостя й Львова в зимі 1648—1649 р. зрозумів гетьман ситуацію і проголосив в розмовах з послами короля Яна Казимира в Переяславі в лютому 1649 р., що він має владу «в землі й князівстві моїм — по Львів, по Холм і Галич». Про силу козацького війська Хмельницький казав, що його буде над сто тисяч і більше: «Буде стільки, скільки схочу». (Памятники Киевской Комиссии і т. д.). В революційних подіях вибір відповідного моменту для удару на противника може дати атакуючому рішальну перевагу. Забара, вагання, стояння на місці творить небезпеку: „*Regiculum in mora*“.

Цю помилку зробив Хмельницький після блискучих перемог 1648 року, коли вернувся з військом до Дніпра й Тясмина в надії на замирення з Річчю Посполитою. То був час, коли Польща не мала короля, не мала уряду, ні війська, а командири польські — Потоцький і Калиновський були в татарській неволі. Хмельницький не використав бойового запалу народних мас, готових на найбільші жертви, щоб вибитися на волю.

І тут приходимо до інших проблем, що не були розв'язані людьми, яких доля поставила на чолі всенародного руху від 1648 року. Невміння чи небажання козацької старшини, «значних», створити такий лад

в Україні, за який величезна більшість народу готова була боротись і за нього своє життя жертвувати, — це був той «страшний вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротивностей», про який писав Вячеслав Липинський у своїй книзі «Україна на переломі» (Відень, 1920, стор. 131). Липинський складає вину за руїну української козацької держави на «зрадливу чернь», що не розуміла, мовляв, плянів гетьмана Хмельницького та його генеральних старшин.

Погляньмо на той «страшний вузол», що його згадує Липинський, і подивимось, чи його пробували розв'язати провідники козацької держави. Історія революцій у різних епохах і в різних країнах показує, що переможці, захопивши владу, стараються використати її для своїх матеріальних інтересів. Бачимо це саме і в нашій добі в тих країнах, де ті, що захопили владу під кличем «безклясового суспільства», створили режим безоглядного панування своєї «нової кляси».

В козацькій державі Богдана Хмельницького створився на початку такої сильний рух до суспільного егалітаризму, що гетьман до смерті своєї не рішився учинити справжній реєстр у своєму війську: ні після Зборівської катастрофи 1649 р., коли зобов'язався вписати до реєстру 40.000 козаків, ні пізніше, після Переяславської присяги московському цареві 1654 року. Хоч цар прислав свою «казну» на плату 60 тисячам козаків, що мали б належати до реєстру, однак гетьман гроші задержав у себе, бо інакше довелось би виключати з війська козаків, котрі не могли ввійти в число 60 тисяч. Виписані з реєстру пристали б до невдоволених владою гетьмана і «значних» і учинили б бунт.

Трудно нам, через 300 років після тих подій, що знищили архіви наші, виходити з певними оцінками й рецептами для зрозуміння, що сталося і чому так сталося, а не інакше. Можемо тільки ставити гіпотези такого роду: Чи мав Хмельницький з своїм штабом іншу альтернативу соціальної політики, ніж та, що розділила суспільство на два ворожі табори, привела його до громадянської війни, яку використали для себе Польща і Московщина для ліквідації української державності? Скептик на це питання дасть готову відповідь: Хмельницький і його «значні» були виховані в поглядах своєї доби, які панували в суспільстві Речі Посполитої. В цій державі тільки шляхта була суб'єктом права й політики. Селянство й міщанство були трактовані як безправна „*misera contribuens plebs*“.

Козацька верхівка, «значні», мріяли здобути для козацького стану привілеї, які мала шляхта в Польщі чи дворянство на Московщині. Без селянства, зобов'язаного відбувати панщину на «лицарський стан», Хмельницький і його «значні» (між ними були й родовиті шляхтичі) не уявляли суспільного ладу. Тому універсали Хмельницького до шляхти, що пристала до Війська Запорізького, якими гетьман підтверджував права покозачених шляхтичів на їх землі і велів «підданним» віддавати їм «звикле послушення», «під строгим військовим каранням».

Гетьман розумів, що його універсали викличуть велике невдоволення у посполитих селян, тому деколи писав, щоб хлібороби давали власникам землі небагато: десятий сніп з урожаю. Але й цю легку повинність хлібороби уважали за порушення своєї свіжо здобутої вільності. В надії на поворот до своїх маєтностей на Україні Адам Кисіль радив шляхтичам-землевласникам (після Зборова 1649 р.) лагідно трактувати «підданих». Однак це не допомогло, і людність Києва не пустила Кисіля, якого король призначив на уряд Київського воеводи, до Київського замку.

Відомо, що антифеодальна «фурія» бувших «підданих», що засмакували волі від початку козацької війни, не спинилася й перед монастирями, які мали підданих на своїх землях. Хмельницький не велів приймати до козацького війська монастирських селян і це ствердив універсалом 2 липня 1648 р., виданим Густинському монастиреві біля Прилуки на Лівобережній Україні:

«Господинове отцове монастира общежительного Густинского... просили нас, аби з их кгрунтов и футоров до войска подданных их не пріймовали... Што мы на их прозбу, яко богомольцов своих, без жадного нарушєна заховуємо под ласкою нашею. А хто бы мѣл оным през сей наш лист перешкоду и кривду чинити, теди мы такового яко незбожного и неприятеля церкви Божія карати розказуем. На што мы сей лист наш под печатю войсковою и с подписом руки нашею власною даем. Писан в Чегеринѣ, дня 2 іюля року 1648. Богдан Хмельницькій гетман рукою власною». (Цит. В. Мякотин, Очерки социальной истории Украины, Прага, 1924).

В цьому й інших універсалах, виданих монастирям, вказується на суспільну функцію духовного стану, котрий повинен «за Войско Запорозкое Господа Бога благати». Однак піддані монастирські до повинностей, яких від них вимагали богомольці за Військо Запорізьке, ставилися вороже, як і до «звичклого послушенства» для козацьких старшин; вони не вважали навіть на загрозу смертної карі.

Наказний гетьман Іван Золотаренко писав «обывателям Бабским и посторонним»...

... и жбы господином отцем законником монастира Макошинского жадной наименшой кривди в кгрунтах монастирских чинить не важилися под горлом на каждого такового противного тому писанію нашему, гдиж таковоє имѣем розказаніє от его милости пана гетмана Богдана Хмельницкого»... (Мякотин, цит. праця). Дата Золотаренкового листа — 14 червня 1654 р.

Старшини Війська Запорізького не мали певної надії закріпити собі земельну власність на Україні універсалами гетьмана. Тому шукали сильнішого протектора в Москві. Цар давав охоче «грамоти» таким «вічним підданим», що хотіли мати право на земельні маєтності «опріч козаків», бо знали, що й маса козацького війська була вороже настроєна проти відновлення чи творення приватних маєтностей в ру-

ках окремих осіб. І батько генерального писаря Війська Запорізького Івана Виговського хотів дістати від царя московського грамоту на маєтність на Литві (Білій Русі), бо, мовляв, в козацькій Україні «ничтоже успию» (нічого не придбаю).

В Москві реально оцінили вигоду для політики царського уряду від соціальних противенств в Україні. Там, з одного боку, давали грамоти на земельні маєтності «значним», а, з другого боку, приймали скарги на старшинство від простих козаків і їхніх провідників, як полтавський полковник Мартин Пушкар. Гостра опозиція проти «значних» виросла особливо на Січі, яку запорожці, що там перебували, вважали за «столицю» і висували своїх кандидатів на гетьманський титул і владу проти Богдана Хмельницького.

Криводушної тактики Москви щодо соціальних «супротивностей» в Україні деякий час не помічали «значні», теж і Хмельницький та Виговський. Тому не робили заходів, щоб ту інтервенцію з Москви неутралізувати. Само собою, виникає питання, чи могли б вони ефективно поставитись проти прямування Москви «Малюю Росію к рукам прибрать», як казав пізніше один із фаворитів царя Петра I. Старшинська нова кляса використовувала свою позицію в державі Війська Запорізького, не оглядаючись на протести низів. Учасник польського посольства до гетьмана Хмельницького в січні 1649 року чув по дорозі у Зв'язелі (Новгород Волинський) від жінки полковника Тиші слова здивування, що «Хмельницький непишно живеть», коли «Бог дав усього многу». (Пам'ятники Киевской комиссии і т. д.).

Може гетьман хотів своїм скромним modo vivendi дати приклад старшинам, що хотіли жити «пишно»? Африканська «еліта» в нових державах Чорного континенту уміє задовольнити свої апетити для збагачення і для пишного життя... У думі про Ганжу Андибера, що її записав П. Куліш, ворожнеча простих козаків до старшин, «дуків-срібляників», виразно показана:

«Ей дуки, ви, дуки, за вами всі луки й луки, — нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати і коня попасти!» (Записки о Южной Руси, том I, стор. 209).

Звичайно, цей варіант думи мав реальний ґрунт у дальшому процесі стабілізації станового устрою в Україні, але початки його бачимо вже в перших роках держави Війська Запорізького на чолі з гетьманом Хмельницьким.

Перед Хмельницьким і клясою «значних» був єдиний добре їм відомий устрій суспільний — Річ Посполита Польська. Порядки в тих країнах Західної Європи, де не було панщини (Швеція, Голляндія, Швайцарія, Англія), козацьким провідникам не був знаний. Бачивши, як Москва через своїх агентів підбурювала «чернь» проти українського уряду, провідники держави Війська Запорізького повинні були зробити все можливе для того, щоб погасити іскру громадянської війни в Україні. Сталося протилежне: наступник Хмельницького гетьман

Виговський найняв «затяжне військо» для знищення повстання на Лівобережній Україні і доручив команду Юрієві Немиричу. Після смерти Хмельницького Виговський дозволив цьому високоосвіченому бувшому магнатові їхати в його колишні маєтності в Полтавській полку, і він розсилав бувшим своїм підданам листи з певними вимогами. То були сухі дрова до огню, що вже почав горіти, на втіху сусідам.

Виговський шукав союзу з Польщею через Гадяцький Трактат у вересні 1658 року і покликав Орду на поміч проти московського війська в р. 1659. Але в Варшаві були рецепти на приборкання збунтованої України: дати можливість Орді вивезти в Крим якомога більше людей із України, бо як буде Україна малолюдна, то буде покірна королеві його милости... (Так писав 1660 року Анджей Потоцький, коронний обозний, до свого уряду: «Памятники Киевской комиссії» і т. д., том III, 1659 р.). Так чинники сторонні з одного боку, і внутрішня непорядкованість, з другого боку, вели українську молоду державність до катастрофи. Не було замирення на кордонах, і внутрі країни росло напруження між суспільними, остаточно несформованими верствами.

До внутрішніх конфліктів українських втручалися агенти московські й польські. Царські агітатори ширили серед козацтва відомості про гроші, прислані з Москви на плату Війську, але гетьман задержав ту «казну» у себе. Невдоволення на гетьмана й «значних» росло й з причини оподаткування хліборобів і міщан для державного скарбу, і доходило до повстань проти уряду Хмельницького. В квітні 1657 р. московський воевода Бутурлін доносив із Києва цареві про рух «козаків-своєвільників» на Запоріжжі, як йому оповідала ігуменя Михайлівського дівочого монастиря Олександра, тітка писаря Івана Виговського: козаки з Запоріжжя збиралися йти на Чигрин, на гетьмана, на писаря, на полковників і на всяку іншу старшину, щоб їх побити за те, що вони збирають великі доходи з городів, із сіл, з оранд (з шинків) і тим багатіють, а козакам нічого не дають. Гетьман звелів послати на Низ військо проти козаків-своєвільників. (М. Грушевський, Історія України-Руси, тому дев'ятого друга половина, стор. 1367).

Коли в конфлікти між «значними» й «черню» успішно могли мішатися на користь царському урядові і на шкоду козацькій державі московські агенти, то не можна складати вину на «зрадливу чернь», що слухала підшептів з Москви, мовляв, цар хоче добра «православним вірним підданам». Більшу відповідальність за дальшу руйну мали «значні», люди освічені, бували й досвідчені організатори війська й адміністративного апарату. Вони наївно вірили, що цар буде помагати їм побороти своєвільників в Україні. Розчарування настало незабаром і було таке велике, що «значні» піймалися на принаду з Варшави: вернутися під протекцію «володаря природженого», короля Яна Казимира. «Маю я свого пана прирощеного», — казав Виговський в присутності польського посла Перетятковича в Чигрині на весні 1659 року. (Памятники Киевской Комиссії, т. IV, стор. 351).

Неохота «значних» обмежити свої апетити до збагачення, до «пишного життя», їх клясовий егоїзм викопав прірву між ними й черню, і це повело до руйни Українську Республіку (*Rem publicam Ukrainensem*). Так писав Перетяткович у своєму звідомленні про подорож до Чигрина в 1659 році.

Зробимо підсумок сказаного: Недодуманість провідника революційного руху — Хмельницького в першому році повстання, його поміркованість супроти розгромленої Польщі загальмувала розмах озброєного народу, що хотів остаточної перемоги над зненавидженим режимом. Сам Хмельницький признався в переговорах з польським посольством в Переяславі в лютому 1649 р., що він починав рух без пляну, а тепер буде робити так, як «намислив». Упущеного часу (*rara est temporum felicitas*) уже не вдалося догнати: Хмельницький зостався в союзі з грабіжницькою, зрадливою Ордою, а щоб збутися залежності від хана, присягнув цареві московському в Переяславі 1654 року. «Страшний вузол супротивностей», головним чином — соціальних — не був розв'язаний і не розрубаний шаблею. Він висів як меч Дамокла над козацькою державою далі.

З програмою боротьби проти «дуків», що визискували чернь, виступив в кінці 17 століття нещасливий «гетьман» Петро Іваненко (Петрик), з допомогою Орди. Яке сильне було прямування козацької старшини зрівнятися з шляхтою, показує історія Січі Запорізької в другій половині 18 віку. До Комісії, яку скликала Катерина II для вироблення конституції імперії, була прислана депутація від Війська Запорізького, і до Комісії писали з Коша, що в Війську «старшина и козаки во всяких расправах в равенствѣ из шляхтою и ни единого здѣсь служилаго челоуѣка, чтобы он не равен шляхтѣ был, не имѣется». (А. Скальковскій, *Исторія Новой Сѣчи*, т. II, стор. 300. Одеса, 1886).

Дослідників подій доби української історії, що почалися рухом січовиків з Ордою на Волость на весні 1648 року, можуть интересувати державницькі прямування уряду гетьмана Хмельницького і його генеральних старшин, їх широкі пляни в міжнародній політиці, щоб Україна була «народом вільним, нікому не підлеглим», (*gens libera, nulli subiecta*). (Архив Юго-Западной России, ч. III, т. VI, Київ 1908 р.). Подив викликає в нас фанатична впертість гетьмана Петра Дорошенка, що вів завзяту боротьбу проти Андрусівського договору Москви з Польщею, добивався, щоб не була Україна «роздрана» і хотів вибороти для рідного краю незалежність від короля і царя: «Неутралистою» називає Самійло Величко Петра Дорошенка, що відповідає сучасному — «самостійник».

Ці пляни все більше втрачали реальний ґрунт під собою. Москва і Польща, від Віленської Комісії 1656 року, при всіх пізніших контроверсіях, не хотіли визнати Козацької України за рівнорядного партнера і мали в інтересі своєму поділ української території. Татарські наїзди на Україну не вгавали і всякі спроби на союз з Ордою приносили нову руйну. Туреччина в другій половині 17 віку була на шляху

упадку великодержавности, і орієнтація на Царгород була безвиглядна. П. Куліш цитує в «Записках о Южной Руси» пісню, яку записав Едуард Руліковський у Васильківському повіті про наїзд Орди:

«Да не славнійший город Медведівка із своїми городами,
Як славнійший Филипп Орлив з двома козаками:

Один Грицько, другий Андрій, на віру гонитель,
Всім городам українським він був розоритель».
(Том I, стор. 315).

Це згадка про гетьмана Орлика, що з Ордою прийшов на Правобережжя після поразки царя Петра I над Прутом 1711 року. Алексей Соболевський цитує інший варіант пісні:

«Славний гетьман Феликорнис, на віру гонитель»...

Так наміри патріотів України визволити край приносили нову руїну в Україну і приносили неславу союзникам Орди і Туреччини.

Про розмір руїни свідчить С. Величко, що писав про господарювання турецького війська на Україні 1674 р.:

«Еще турчин под Уманю з полтори недели забавивши, так в Уманском, яко и Ладожинском и иных повѣтах тамошних избрал дань человеческую молодиками и дѣвками, хлопцами и дѣвчатами... Отходячи турчин от Умани восвоися, повиديرал и разорил еще города тамошни: Тростянец, Бершадь, Манковку, Тулчин, Полонное Малое и иных сѣм, яких не вспомнѣлося». (Том II, стор. 355).

Україна не могла вийти із своєї трагічної геополітичної ситуації і руїна державности була так би мовити «запрограмована».

Бачивши колосальний розмах енергії народу, що хотів на своїй землі «лучшої жизни» («Історія Русов или Малой Россіи») і боровся завзято за своє право жити вільно, до Хмельниччини і в дальшій добі, хочеться вірити, що могло статися інакше в Україні, напоеній людською кров'ю, як писав автор «Історії Русів». Однак цей антифеодальний ентузіазм не був використаний, він розсіявся в окремих боях, бо вузол соціальних суперечностей не був розв'язаний. Сучасник гетьмана Мазепи, С. Величко, писав про роздори в українському суспільстві:

«Сомко, Бруховецькій, Суховій и теперѣшній Многогрѣшній гетман — старое право козацкое и порадок Украинно-Малороссійскій... для своих власних приват и амбицій, а не для пользы всенародной и отчизной скасовали и весьма отинули, и многому междуособствію и кровопролитію начальниками явились». (Том II, стор. 296, Київ 1851).

Марні були надії «значних» — створити незалежну українську козацьку державу на зразок Польської Речі Посполитої: тому й називали вони цю державу Республікою. Навіть в обмежених кордонах

така держава була б поступом, порівняно з польським пануванням, або «вічним підданством» Москві, яке називав Виговський «залізною неволею». Зовнішні обставини цьому не сприяли.

Шляхта українська, старинна і нова, що вийшла із старшинства козацького, знайшла заспокоєння своїх станових інтересів в обох частинах розірваної України. Правобережна православна шляхта, що ви-мандрувала була на Захід після 1648 року, вернулася в свої давні ма-стності, окатоличена і зпольщена. Навіть рід гетьмана Виговського потону в польському суспільстві.

На Лівобережжі козацький автономізм дожив з різними пере-п'єтїями до кінця 18 віку, але «страсть к чинам и особливо к жалова-нью» (Слова Катерини II) зробили навіть потомків мазепинців вір-ними підданими й «підніжками» царського трону. Культурні сили на-роду пішли в великім числі на Московщину, помагали цивілізувати Російську імперію царя Петра I. (К. Харлампович, Малоросійское влі-янїє на великорусскую церковную жизнь». Казань, 1912).

М. Гоголь писав на початку 19-го віку, як малоросїяни наповняли «мов сарана» канцелярії російські («присутственныя мѣста») і, щоб показати свою асимільованість, додавали до свого імени, що кінчало-ся на «о», вѣ. (Старосвітські поміщики). Так створилася в українсько-му суспільстві освічена верства «тоже малоросів», котра й досі діє на шкоду народові, з якого вийшла.

Чи була революція Хмельницького необхідна, потрібна, корисна для розвитку українського народу? Так питання ставив і пробував на нього дати відповідь Панько Куліш. Його, як історика й поета, вра-жала руїна господарських і культурних цінностей, якої зазнала Укра-їна від часу Хмельниччини. «Гарячий Куліш» вину за руїну припи-сує Хмельницькому. Рубаними сокирою віршами поет посилав Козаць-кого Батька в пекло:

«На лоні в Сатани з Іудою східним сидиш ти, псе,
мов брат схида з братом рідним»... («Дзвін», 1892).

Деякі польські письменники (Г. Сенькевич, Ф. Равіта-Гавронський та інші) без усякої об'єктивності писали про Козацьку революцію і Богдана Хмельницького. Равіта, щоб «знеславити» гетьмана, припи-сав Хмельницькому жидівських предків...

Російська історіографія, царського часу і сучасна «партійна наука», вихваляє Хмельницького, бо він, мовляв, був патріотом єдиної неді-лимої Росії. Переяславську присягу і дальші події московська історіо-графія описує як єдиний рятунок для українського народу, якому, мовляв, грозила загибель в Речі Посполитій, фізична й національна.

З цим поглядом об'єктивний історик не може погодитись. Навіть коли б після баталії під Берестечком 1651 р. Польща опанувала всю Україну, то чи хотіла б шляхта нищити фізично своїх селян-підданих, робочу силу, що забезпечувала добробут «лицарського стану» — шлях-ти? Після гіркого досвіду, війни українського народу під кличем «за

віру», польська адміністрація мусіла б шукати згоди з православною ієрархією і спинити запал тих, що хотіли б повернути православних на лоно «єдиної святої» Римської Церкви. В той час православний Київ був єдиним світилом культури «благочестя» для всього православного світу, і знищити цей центр ніякий польський уряд не міг би осмілитися. Навіть Військо Запорізьке з новою «ординацією» було б потрібне переможній Речі Посполитій, де оживали пляни розправи з Кримом і Туреччиною, яка дійшла кульмінації під Віднем 1683 року. Повернути всю Україну на унію з Римом Річ Посполита не могла б, щоб не викликати нових масових рухів. Але, навіть коли б це сталося, то це не повело б українців до спольщення: Галичина була під владою польською від кінця 14-го століття як «Руське Воевідство», але українська людність жила ще перед другою світовою війною на Заході від Сяну й на Холмщині.

Була загроза втрати на користь Польщі нашої шляхти. Таку втрату пережила чеська нація після катастрофи на Білій Горі 1620 р. Але селянства в минулих віках неможливо було денационалізувати. У чехів і у нас почалося національне відродження від сільського ґрунту, де збереглася мова і національна традиція, хоч і в примітивній формі.

Само собою, в разі поразки бунту Хмельницького ми б не мали надхненної поезії Шевченка і російська література не могла б пишатися іменами Гоголя, Достоевського та інших талановитих «фізичних українців». Але яких геніїв народила б «Матка Козацька», коли б її не взяла в неволю кримська орда й турецьке військо і не обернула її в оспівану в Думі «дівку бранку Марусю попівну Богуславку»!

Трагічними словами описав Самійло Величко руїну Правобережжя, де він бачив кости людські в безлюдній пустелі: «Проходячи Малоросійську Україну від Корсуня й Білої Церкви на Волинь і в Руські Воевідства аж до Львова, Замостя й Бродів, я бачив багато городів і замків порожніх і покинутих і вали, збудовані колись людьми на подобу холмів, служачі тепер як житло і сховище диким звірам». Подібну руїну бачив Величко в Чолганському Камені, в Костянтинові, Бердичеві, Збаражжі й Сокалі. Трудно собі уявити, скільки енергії народу пішло, щоб ці втрати відбудувати і спустошену землю наново заселити.

Опис руїни пером С. Величка контрастує з описом України, яку бачив сирійський араб Павло з Алеппа в роках 1654 і 1656: «Який це благословенний нарід! Яка благословенна країна!» Архидиякон Павло був захоплений добробутом людности української і високим рівнем культури народу, бо бачив поширену письменність і серед жіноцтва. І саме та область, якою він проїздив, — Уманщина й Брацлавщина — пішли незабаром з порохом та димом... (Путешествіє антиохійскаго патріарха Макарія в Росію) і т. д., Москва, 1896—1900 р.).

Руйнована ордами й внутрішніми усобицями козацька держава «хиталася» — («черкасская шатость» — слова часто уживані в московських документах 17-го віку) — між різними орієнтаціями. Ослаблена

Україна вже не могла творити таких широких плянів як ліквідація Речі Посполитої: «Чтоб корона полская не бывала». Довелося обмежитися скромними надіями на автономію з ласки короля й сойму Речі Посполитої (Гадяцька Унія) та вірою, що цар православний додержить слова, даного Богданові Хмельницькому і «вольностей не порушить». Ті надії були марні. Козацькі старшини, що дістали шляхецькі права («нобілітація»), задовольнили свої станові інтереси в обох частинах розірваної України.

Історичне завдання, що стояло перед Річчю Посполитою і Козацькою Україною, — ліквідація грабіжницького Кримського Ханства, і турецького панування на північному побережжі Чорного моря, — виконала імперія Романових, яка поглинула Україну і Польщу.

Народні маси України, що на короткий час після 1648 року стали вільними людьми, попали знову в «неключиме рабство». Лиш мала частина козаків, примушених до «послушенства», врятувала свою вільність від «сильних панів» після довгих судових процесів («Доказующіє козачество»).

Легенди, пісні й перекази, що жили в народній масі, нагадували про давню боротьбу за «козацьку волю», за великі перемоги й болючі поразки.